

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВОЄННОЇ ПОЛІТИКИ

INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES FOR THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE MILITARY POLICY

Власенко В.П., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії держави та права
Національна академія внутрішніх справ

У науковій статті з'ясовано зміст воєнної політики шляхом пізнання нормативних та теоретичних аспектів її поняття, мети, об'єкту та предмету. Здійснено аналіз та узагальнення міжнародно-правових засад формування і реалізації державної воєнної політики. Запропоновано зазначені міжнародно-правові засади поділити на ті, що є основоположними для державної політики будь-якої сфери, а також ті, що безпосередньо стосуються воєнної сфери. Зокрема, спеціальні міжнародно-правові засади визначені у Брюссельській декларації про закони і звичаї війни, IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Конвенції про права та обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної війни, Женевських конвенцій та ін. Сутнісні властивості міжнародно-правових засад формування та реалізації державної воєнної політики втілюються у пріоритетах і напрямках розвитку сил оборони, їх підготовці, озброєнні, інфраструктурі, концепціях, програмах, планах тощо. Обґрунтовано думку про те, що сутність міжнародно-правових засад державної воєнної політики полягає у гарантуванні охорони життя та здоров'я людей, забезпеченні екологічної безпеки, збереженні власності, духовних та культурних цінностей нації, народу, людства. Визначено, що міжнародно-правові засади державної воєнної політики є основою забезпечення національної безпеки та критеріями встановлення справедливості ведення воєнних дій. До міжнародно-правових засад воєнної політики запропоновано включити офіційні юридичні зобов'язання кожної держави-учасниці щодо конкретних дій по обороні держави, яка зазнала збройної агресії, подальших кроків усунення наслідків такої агресії та вжиття заходів щодо її запобігання.

Ключові слова: безпека, воєнна політика, спеціальні міжнародно-правові засади, Женевські конвенції, воєнні дії.

This scientific article elucidates the content of military policy by understanding the normative and theoretical aspects of its concept, purpose, object, and subject. It provides an analysis and synthesis of the international legal principles for the formation and implementation of state military policy. The article proposes to divide these international legal principles into those fundamental to state policy in any sphere and those directly related to the military sphere. Specifically, the special international legal principles are defined in the Brussels Declaration on the Laws and Customs of War, the Fourth Hague Convention on the Laws and Customs of War on Land, and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, the Convention concerning the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land, the Geneva Conventions, and others. The essential properties of the international legal principles for the formation and implementation of state military policy are embodied in the priorities and directions of defense forces development, their preparation, armament, infrastructure, concepts, programs, plans, and so forth. The opinion is substantiated that the essence of the international legal principles of state military policy lies in guaranteeing the protection of life and health, ensuring environmental security, preserving property, and safeguarding the spiritual and cultural values of the nation, people, and humanity. It is determined that the international legal principles of state military policy are the foundation of national security assurance and criteria for establishing justice in the conduct of military operations. The article suggests including the official legal obligations of each participating state regarding specific actions for the defense of a state that has suffered armed aggression, further steps to eliminate the consequences of such aggression, and measures to prevent it as part of the international legal principles of military policy.

Key words: security, military policy, special international legal principles, Geneva Conventions, military operations.

Постановка проблеми. Апроксимація національного законодавства з нормами міжнародного права є основою ефективної державної політики будь-якої демократичної країни. Формування та реалізація державної воєнної політики в країнах, що є членами міжнародних організацій, співтовариств, передбачає добровільне виконання норм права, що встановлюються внаслідок спільного прийняття міжнародних нормативних актів. На національному рівні імплементація міжнародного права відбувається шляхом включення міжнародно-правових засад у національну правову систему з чітким дотриманням цілей і змісту міжнародного припису [1].

Кожна держава, що позиціонує себе як демократична, правова й соціальна зобов'язується здійснювати державну політику, що не суперечить загальноприйнятим нормам міжнародного права. Зокрема, забезпечення суверенітету й територіальної цілісності, недоторканності кордонів, зміцнення миру можливо досягти, з поміж інших заходів, шляхом формування та реалізації державної воєнної політики.

На сьогодні ситуація в безпековій сфері значно привернула увагу до вжиття оборонних заходів країнами світу, серед яких збільшення бюджетів на воєнні витрати, оновлення законодавства із військових питань, реформування силових структур та їх переозброєння, прискорена розробка нових засобів збройної боротьби і технологій їх застосування тощо [2, с. 124].

Таким чином, зазначений стан справ у воєнній сфері актуалізує необхідність посилення впливу міжнародно-правових засад на формування та реалізацію державної воєнної політики з метою запобігти загибелі людей, екологічним катастрофам, руйнуванню об'єктів критичної інфраструктури та ін. Міжнародне право має реагувати на зміни безпекової реальності у світі, на появу новітніх загроз [3, с. 468].

У вітчизняному законодавстві існує низка нормативних положень, що вказують на обов'язковість дотримання норм міжнародного права під час формування та реалізації державної політики, в тому числі й воєнної. Так, норма статті 18 Конституції України вказує на необхідність ведення зовнішньої політичної діяльності України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права [4]. У Законі «Про оборону України» визначено, що у процесі підготовки держави до оборони та під час воєнних дій, Україна додержується принципів і норм міжнародного права, враховує законні інтереси безпеки інших держав [5]. Стратегією воєнної безпеки України визначено, що досягнення цілей державної політики у воєнній сфері здійснюється шляхом стратегічного, зокрема оборонного, планування, що ґрунтуються на євроатлантичних принципах, засадах демократичного цивільного контролю, стратегічних комунікаціях та інформаційній політиці у воєнній сфері [6].

Зміст зазначених нормативних положень вказує на абсолютно прагматичні цілі, але на думку С. В. Кононенко: «Боротися треба не стільки за вступ до міжнародних організацій, співтовариств, скільки за те, щоб Україна мала достатній оборонний потенціал і можливість оперативно залучати підтримку союзників» [3, с. 464].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність питань щодо правових засад формування та реалізації державної воєнної політики привертала увагу багатьох науковців, серед яких: О. Ф. Слободян та В. Ф. Смолянчук у своїх працях дослідили сутнісні характеристики воєнної політики пострадянських держав, моделі воєнної політики президентських та парламентських пострадянських республік; С. В. Кононенко, Г. М. Баровська, О. І. Іжак, Б. О. Парохонський, В. В. Циганов, Г. М. Яворська, та інші у колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт» дослідили особливості ведення гібридної війни у різних вимірах (воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному), визначили питання реформування міжнародних безпекових інститутів та пошуку балансу сил у новій, гібридній реальності; С. В. Свешніков, В. П. Бочарников досліджували місце воєнної політики в державній політиці, її головні завдання, взаємозв'язок тощо. Ю. В. Луценко здійснив аналіз нормативно-правових актів, що стосуються формування та реалізації воєнної політики України, запропонував зміни до них з урахуванням нинішньої геополітичної ситуації.

Метою дослідження є аналіз та узагальнення міжнародно-правових засад формування і реалізації державної воєнної політики, визначення їх сутності.

Виклад основного матеріалу. Для цілей нашого дослідження воєнну політику доцільно розуміти в нормативному контексті. Зокрема, воєнна політика є діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки держави, пов'язана із запобіганням воєнним конфліктам, організацією та здійсненням військового будівництва і підготовкою сил оборони до збройного захисту держави [7].

Відповідно об'єктом воєнної політики можна вважати воєнно-політичну обстановку як середовище зародження воєнного конфлікту та воєнну спроможність держави для перемоги у воєнному конфлікті, а предметом воєнної політики – запобігання воєнним конфліктам та підготовка держави до участі у них, застосування воєнної сили з метою захисту національних інтересів [8].

Узагальнюючою метою державної воєнної політики є забезпечення обороноздатності держави шляхом визначення пріоритетів і напрямів розвитку сил оборони, їх спроможностей, озброєння та військової техніки, інфраструктури, підготовки військ (сил), а також розроблення відповідних концепцій, програм і планів з урахуванням реальних і потенційних загроз у воєнній сфері та фінансово-економічних можливостей держави [7].

Досягнення визначеної мети залежить від низки чинників, серед яких, на нашу думку, імплементація міжнародно-правових засад формування та реалізації державної воєнної політики.

В цілому усі міжнародно-правові засади державної воєнної політики доцільно поділити на загальні, тобто ті, що є основоположними для державної політики будь-якої сфери, та спеціальні, що безпосередньо стосуються воєнної сфери.

Загальні міжнародно-правові засади державної політики визначені у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини, Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Паризькій хартії для нової Європи, Конвенції ООН проти корупції, Міжнародній конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та ін.

В основі зазначених міжнародних нормативних актах лежать такі цінності як людська гідність та рівність. Ці цінності породжують інші ціннісні орієнтири, такі як свобода, неприпустимість дискримінації, справедливість, відповідальність тощо [9]. Тому держави-учасниці зобов'язуються прикласти максимум зусиль, щоб імплементувати загальні міжнародно-правові засади під час формування та реалізації державної політики у тій чи іншій сфері суспільних відносин. Зокрема, на нашу думку, серед зазначених міжнародних правових засад доцільно виокремити: міжнародний мир і безпека підтримуються шляхом забезпечення принципів справедливості, рівноправності і самовизначення народів, забезпечення поваги до прав і основних свобод людини незалежно від її раси, статі, мови, релігії тощо [10]; воля народу – основа влади уряду, люди зазнають тільки таких обмежень, які встановлені законом в демократичному суспільстві [11]; державна політика формується відповідно до основоположних свобод, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі [12]; запобігання усім формам расової дискримінації [13]; рівноправність чоловіків і жінок [14]; запобігання актам катувань та недопущення видів поводження і покарання, що принижують гідність людини [15]; ніхто не може піддаватися насильницькому зникненню ні за яких умов [16].

Спеціальні міжнародно-правові засади державної воєнної політики визначені у Брюссельській декларації про закони і звичаї війни, IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Конвенції про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної війни, Конвенції про бомбардування морськими силами під час війни, Женевських конвенціях («Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях», «Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб зі складу збройних сил, які потерпіли корабельну аварію на морі», «Про поводження з військовополоненими», «Про захист цивільного населення під час війни»), Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення, Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення та ін.

У воєнній сфері, на нашу думку, ключовими міжнародно-правовими засадами формування та реалізації державної політики є: держава, військо якої зайняло територію, мусить піклуватися про зберігання в цілості майна громадян, власності громад, а також релігійних установ та благодійних навчальних, художніх і наукових закладів. Відкриті й незахищені міста, поселення й села не підлягають ні нападів, ні бомбардуванню. Церкви, художні, наукові та благодійні споруди, шпитали та інші пункти, призначені для зібрання хворих і поранених, бомбардуванню не підлягають. Місто, взяте приступом, не може бути віддане на пограбування військам [17]; кулі, що легко розгортаються або сплющуються в людському тілі заборонені для використання [18]; військовополонені знаходяться під владою уряду супротивної сторони, їх особисті речі, за винятком зброї, військових документів, залишаються їхньою власністю. Забороняється вбивати чи ранили супротивника, який здався, застосовувати зброю, снаряди або речовини, здатні завдати зайві страждання. Забороняється оголошувати скасованими, призупиненими або неприйнятими для розгляду у суді права і позови громадян супротивної сторони, примушувати громадян супротивної сторони брати участь у військових діях. Будь-якій воюючій стороні забороняється примушувати жителів окупованої території надавати інформацію про армію іншої воюючої сторони чи про її засоби оборони, присягати на вірність державі-супротивнику. Сімейна гідність і права, життя фізичних осіб, релігійні переконавання і обряди повинні поважатися, приватна власність не під-

лягає конфіскації [19]; забороняється воюючим державам проводити через територію нейтральної держави війська або обози з військовими або харчами, влаштовувати на її території різного роду пристосування для сполучення з воюючими. На території нейтральної держави не можуть бути сформовані військові загопи та установи для вербування на користь воюючої держави [20]; заборона застосування на війні задушливих, отруйних газів, рідин, речовин тощо [21]; обов'язком воюючих держав є гуманне, без будь-якої ворожої дискримінації поводження з особами, які не беруть участі в бойових діях, які склали зброю, захворіли, зазнали поранення. Також обов'язком є забезпечення населення окупованих територій продуктами харчування, медичними засобами, ліками, підтримувати діяльність медичних установ, вживати заходів для запобігання поширенню інфекційних захворювань та епідемій, пораненим і хворим надавати необхідну допомогу та ін. [22; 23; 24]; особам, які потерпіли корабельну аварію, що перебувають під владою супротивної сторони, або інтернованих, затриманих чи яким-небудь іншим чином позбавлених свободи, не повинно завдаватися шкоди (забороняється піддавати таких осіб фізичним каліцтвам, медичним чи науковим експериментам, видаленню тканин чи органів для пересадки, колективні покарання, взяття заручників, образливе поводження, примус до проституції або непристойне посягання у будь-якій формі та ін.). Дітям має бути забезпечено необхідне піклування та допомога, вжито заходів для воз'єднання роз'єднаних сімей [25]; у випадку збройного конфлікту необхідно забезпечити охорону культурних цінностей, убезпечити їх від руйнувань, утриматися від використання їх під час конфлікту. Забороняється ревізія рухомих культурних цінностей до держави-агресора [26]; заборонено мати мікробіологічні або інші біологічні агенти або токсини, які не мають призначення для профілактичних, захисних або інших мирних цілей [27]; ні за яких умов не мати хімічну зброю, не застосовувати її та не передавати будь-кому [28]; заборонено застосовувати будь-яку міну, міну-пастку чи інший пристрій, призначений для того, щоб наносити або здатний завдавати надмірних ушкоджень чи невинуватих страждань [29]; не застосовувати протипіхотні міни, їх не розробляти, не виробляти тощо [30].

Сутнісні властивості міжнародно-правових засад формування та реалізації державної воєнної політики втілюються у пріоритетах і напрямках розвитку сил оборони, їх підготовці, озброєнні, інфраструктурі, концепціях, програмах, планах тощо. Вони одночасно є критеріями визначення справедливості ведення воєнних дій. Зокрема, справедливими є: воєнні дії, метою яких є захист державного суверенітету і територіальної цілісності країни; здійснюються з метою оборони від зовнішньої агресії; здійснюються як крайній засіб захисту дотримуючись Женевських та Гаагських конвенцій тощо [31].

Спираючись на міжнародно-правові засади, мету, об'єкт та предмет воєнної політики України, остання визначає: можливість, необхідність і межі використання силового тиску для захисту національних інтересів держави; кількісні та якісні характеристики необхідної й достатньої воєнної сили; форми та способи використання воєнної сили [32, с. 107].

На підставі зазначеного вище, з урахуванням сучасних загроз регіональній та світовій безпеці, вбачаємо за доцільне запропонувати до міжнародно-правових засад воєнної політики додати обов'язок держав, що визнають дію міжнародного гуманітарного права та зацікавлені в досягненні світового миру та безпеки, підписати офіційні юридичні зобов'язання про конкретні дії щодо оборони держави, яка зазнала збройної агресії, подальших кроків усунення наслідків такої агресії та вжиття заходів щодо її запобігання. Для України зміст зазначених зобов'язань впливає із «Формули миру», яку в листопаді 2022 року запропонував Президент України Володимир Зеленський на саміті G20. Прикладом зобов'язань є ті, що містяться в угодах про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії, Королівством Бельгії, Фінляндською Республікою тощо.

Таким чином, для держав, які визнали міжнародно-правові засади державної воєнної політики, вони є основою забезпечення національної безпеки та критеріями визначення справедливості ведення воєнних дій. Їх сутність полягає у гарантуванні охорони життя та здоров'я людей, забезпеченні екологічної безпеки, збереженні власності, духовних та культурних цінностей нації, народу, людства.

ЛІТЕРАТУРА

- Hart H. The Concept of Law. Oxford; UK : Oxford University Press, 1994. 315 p.
- Смолянук В. Ф., Слободян О. Ф. Воєнна політика пострадянських держав: антиномія сутності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 124–137.
- Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
- Конституція України. Основний Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Про оборону України. Закон України від 06.12.1991 № 1932-12. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію воєнної безпеки України». Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>
- Про затвердження Порядку організації та здійснення оборонного планування в Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та інших складових сил оборони. Наказ Міністерства оборони України від 22.12.2020 № 484. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0196-21#Text>
- Свешніков С. В., Бочарніков В. П. Воєнна політика: сутність і проблеми формування й реалізації. *Наука і оборона*. 2018. № 1. С. 23–28. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/naui0_2018_1_6
- Рибало М. М., Олійник В. С. Співвідношення Женевських конвенцій (1949 р.) з конституційним та військовим законодавством України: правовий аналіз. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія : Право. 2022. № 1. С. 19–29. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/shssl_2022_1_4
- Статут Організації Об'єднаних Націй. Документ Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL : <http://zakon.rada.gov.ua>
- Міжнародний білль про права людини. Виклад фактів. Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2004. 62 с.
- Про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенція Ради Європи від 04.07.1950. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua>.
- Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Конвенція ООН від 21.12.1965. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua>.
- Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Конвенція ООН від 18.12.1979. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua>.
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua>.
- Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень. Конвенція ООН від 20.12.2006. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154
- Брюссельська декларація про закони і звичаї війни 1874 року Ліга Націй; Декларація, Витяг, Міжнародний документ від 01.01.1874 URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_764
- Декларація про невикористання куль, що легко розвертаються та сплющуються від 29.07.1899. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_196

19. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Міжнародний документ від 18.10.1907. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_222
20. Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної війни від 18.10.1907. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_193
21. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних засобів. Женева 17.06.1925. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_198
22. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154
23. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949 URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_152
24. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153
25. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 08.06.1977. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200
26. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_157
27. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (Біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення від 10.04.1972. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_054
28. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_182
29. Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв з поправками, внесеними 3 травня 1996 року (Протокол II з поправками, внесеними 3 травня 1996 року), що додається до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибірккову дію від 03.05.1996 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_310
30. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхне знищення. Міжнародний документ від 18.09.1997. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_379
31. Перепелиця Г. Формула миру Володимира Зеленського до і після Вільнюського саміту НАТО. *Україна дипломатична*. 2023. Вип. 24. С. 109–127. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrdip_2023_24_10
32. Феденко О. В. Военна політика України: на шляху перетворень. *Військово-науковий вісник*. 2012. № 17. С. 105–117